

הרב עזיאל ובני זמנו

פרקי עיון בהגותם של
חכמי המזרח בישראל
במאה העשרים

עורך
צבי זוהר

הכתרת הרב עזיאל

בבית הכנסת רבן יוחנן בן זכאי בעיר העתיקה 1939
הרב יושב בקדמת הבמה מימין

הרב עזיאל ובני זמנו

פרקי עיון בהגותם של חכמי המזרח בישראל

במאה העשרים

עורך

צבי זוהר

יוצא לאור על ידי

הוועד להוצאת כתבי הרב עזיאל זצ"ל

בסיוע משרד החינוך - האגף לתרבות תורנית

בחסות אקדמית של המכון לחקר הציונות באוניברסיטת תל-אביב

Rabbi Uzziel and His Peers

Studies in the Religious Thought of Oriental Rabbis in 20th Century Israel

Edited by

Zvi Zohar

מסת"ב: 4-414-555-965-978

עריכה לשונית: איריס אהרון
עיצוב כריכה והדפסה: דפוס מונסה, ירושלים

התשס"ט / 2009

© כל הזכויות שמורות

כתובת ההוצאה לאור:

הוועד להוצאת כתבי הרב עזיאל

ת.ד. 7448 ירושלים

טלפון: +972-77-4248761 פקס: +972-77-4248762

דוא"ל: haravuziel@012.net.il

תוכן עניינים

5	מבוא	צבי זוהר
13	”קבלה מחוץ לחומות”: תגובתו של הרב הדאיה להקמת המדינה	יהונתן גארב
28	לפועלו של הרב שלום יצחק הלוי ויחסו למנהגי תימן	אהרון גימאני
65	על משנתו החינוכית של הרב בן ציון מאיר חי עזיאל	יעקב הדני
84	יהדות, ציונות, מודרנה ודמוקרטיה במשנתו של הרב בן ציון מאיר חי עזיאל	משה הלינגר
120	המסע לגילוי המנהג הספרדי-ירושלמי: הרב עמרם אבורביע ויצירתו 'נתיבי עם'	צבי זוהר
166	הרב עזיאל כרב ראשי של סלובניקי וקשריו עם הקהילה לאחר מכן	יצחק כרם
190	מוסר הנביאים בשיקולי פסיקתו של הרב עזיאל	בנימין לאו
211	רבנים יוצאי תימן אל מול החילוניות והמודרנה בישראל	בת ציון עראקי קלורמן
230	”יהא חלקי בין המתקנים על יסודות ההלכה...”: הצעתו של הרב עזיאל לתקנת עגונות	אריאל פיקאר

הרב עזיאל כרב ראשי של סלוניקי וקשריו עם הקהילה לאחר מכן יצחק כרם

מטרת המאמר היא להאיר על תקופת כהונתו של הרב עזיאל כרב ראשי בסלוניקי שביוון בשנים 1920-1922, ולעקוב אחר קשריו עם הקהילה היהודית המקומית לאחר מכן. כבר בפתח הדברים ניתן לומר, שלמרות כהונתו הקצרה, יום הרב עזיאל שינויים במנהגי השחיטה המקומיים, יסד ישיבות, שָׁגָם בתי כנסת, קָדַם את החינוך בקהילה היהודית והשיג כספים לשם כל אלה מממשלת יוון. ניתן לקבוע כי קשריו עם ראשי המדינה היוונית היו טובים והוא נערץ על ידם באופן אישי.

יהודי סלוניקי במחצית השנייה של המאה ה-19 ובשני העשורים הראשונים של המאה ה-20

אני מבקש להתייחס כאן לתקופה שלפני כהונתו של הרב עזיאל כרב ראשי לסלוניקי, ולתאר את מצבם של יהודי העיר בתקופה זו; במחצית השנייה של המאה ה-19, עברו יהודי סלוניקי תהליך של מודרניזציה אירופית. חינוך מודרני בנוסח צרפתי ואיטלקי נפוץ בקרב התלמידים היהודיים, באמצעות בתי הספר של חברת כ"ח, בתי ספר קתוליים ובתי ספר ממשלתיים צרפתיים ואיטלקיים.¹ חינוך זה הוביל לידיעת שפות, היסטוריה, גאוגרפיה, ספרות ומדע. מעמד חדש התפתח בקהילה היהודית - המעמד הבינוני, ובוגרי בתי ספר אירופיים, יהודיים ולא-יהודיים, הוכשרו בהנדסה, במשפטים, ברפואה וברוקחות. הדיבור בצרפתית ובאיטלקית אומץ בציבור, אך השפה הספרדית-יהודית נשארה שפת הבית והמשפחה. התרבות היהודית-ספרדית זכתה לחיים חדשים בתחומי העתונות והספרות.

1 Yitzhak Kerem, "The Europeanization of the Sephardic Community of Salonika",
Yedida K. Stillman and Norman A. Stillman (eds.), *From Iberia To Diaspora,
Studies in Sephardic History and Culture*, Brill, Leiden 1999, pp. 58-74

תורגמו יצירות רבות מן הספרות הקלאסית האירופית, של סופרים כגון שיקספיר, וולטיר, רסין ודנטה, ואף התאטרון הספרדי-יהודי ידע פריחה ושגשוג. רומאנסות ו'קופלאס' (= פיוטים לחגים כגון חנוכה ופורים) נוצרו ויצאו לאור כחבורות. יהודים השתלבו בפיתוח התעשייה, כגון הרב יהודה נחמה ובני משפחות מודיאנו, אלאטיני, סאייס ופרננדז, ותרמו לפיתוחה של העיר בתחומי התאורה, ביצור ובהפצת גז טבעי, בהכנסה לשימוש של אמצעי התחבורה הידוע כ'חשמלית', בתיעוש ובמודרניזציה של העיר. היהודים אף הקימו טחנות מים שסייעו ליצור הטקסטיל, יסדו בתי חרושת ותקעו יתד בתעשית הטבק.

יחד עם הקדמה, ניכרו תופעות של חילון ושל ירידה בחשיבות החיים הדתיים, בשכיחות הלימוד בישיבות ובחיבור יצירות רבניות. אורת שבת עדיין שררה בציבוריות היהודית בסלוניקי, והנמל, למשל, שבת בשבת, אך שמירת המצוות נחלשה ונעשתה פחות ופחות מוקפדת. נוסף על כך, על יהודי העיר - כמו על כל תושביה - נחתו מכות קשות: שריפה גדולה פרצה ב-1890,² רעידת אדמה ארעה ב-1902, מגפות חולירע פרצו בעיר ומכת ברד נחתה בראשית המאה ה-20.³

יהודי סלוניקי היו נתינים עות'מאנים נאמנים, והם התנגדו למאבק הלאומי היווני לשחרור חבל מקדוניה. כתוצאה מכך, הכריזו היוונים האורתודוקסיים בעיר חרם מסחרי על הנמל, שעיקר הפעלתו היה בידי היהודים, ועל בתי מסחר ומפעלים יהודיים.⁴

2 Joseph Nehama, **Histoire Des Israelites De Salonique**, Tomes VI et VII, Communauté Juive de Thessalonique, Thessalonique 1978, p. 788 (להלן: נחמה, היסטוריה).

3 Yitzchak Kerem, "The Effects of Physical Disasters on the Jewish Community of Salonica in the Nineteenth Century", Amy Singer and Amnon Cohen (eds.), **Aspects of Ottoman History**, Papers from CIEPO IX, Magnes, Jerusalem 1994, pp. 42-61

4 שאלוניקי עיר ואם בישראל, המכון לחקר יהדות שאלוניקי, ירושלים-תל אביב תשכ"ז, עמ' 55 (להלן: שאלוניקי עיר ואם).

מאז שנות התשעים של המאה ה-19, נמנו יהודים סלוניקאים בין הפעילים המרכזיים של תנועת "התורכים הצעירים". היהודים, יחד עם בני עדות (מיל'טים) אחרים ובכללם נוצרים ומוסלמים, קיוו להשגת רפורמה וחרות פוליטית. בשנת 1908, במהלך מהפכת "התורכים הצעירים", היה היהודי עמנואל קרסו אחד הנואמים המרכזיים בככר החרות. מאות יהודים מבני העיר השתתפו בקרב באיסטנבול, שהוביל להפלת שלטון הסולטן העריץ עבדול חמיד. עם תום המהפכה, פעלו בעיר בגלוי ובאופן חוקי התנועה הציונית ותנועת הפועלים הסוציאליסטיים היהודיים. שינוי חשוב אחר שניכר בעיר, היה השגת חופש העתונות. אלא שכעבור תקופה קצרה, ניכרה אכזבה גדולה משלטון "התורכים הצעירים", אשר הגבילו את חירויות התושבים ולא מלאו את השאיפות לשוויון ולשווי זכויות.⁵

באמצע שנת 1907, עם פטירתו של הרב יעקב קובו,⁶ חפשה הקהילה היהודית הסלוניקאית רב דגול שימלא את מקומו, ופנתה לחפש אדם מתאים לתפקיד מחו"ל.⁷ הרב יעקב מאיר מירושלים הגיע לסלוניקי בראשית שנת 1908, לכהן כרב הראשי של העיר, לאחר שהרשויות בקושטא פסלו את מינויו כ"ראשון לציון" בירושלים,⁸ מחשש מדעותיו הלאומיות, קשריו עם מוסדות אירופיים⁹ והשכלתו המערבית. הרב מאיר תמך בהתישבות בארץ ישראל, התיחס בחיוב ללאומיות היהודית, נפגש עם הרצל בירושלים, והואשם עקב כך על ידי יריביו כתומך בציונות.

5 דוד אשכנזי, "גיוס יהודים באסטנבול לצבא העות'מאני בשנים 1909-1910 בראי העיתון 'איל טיימפּו', פעמים 105-106 (תשס"ו), עמ' 181-218; Eugene Cooperman, "The Young Turk Revolution of 1908 and the Jewish Community of Salonica", David F. Altabe et. al. (eds.), *Studies on Turkish-Jewish History: Political and Social Relations, Literature and Linguistics, The Quincentennial Papers*, Sepher-Hermon Press for the American Society of Sephardic Studies, New York 1996, pp. 168-180.

6 הרב יעקב חנניה קובו, 1825-1907.

7 "Le Dernier des Mohicans. Le Grand Rabbin Jacob Meir et son siecle, 1855-1939" ארכיון יד יצחק בן-צבי, ירושלים, ארכיון יצחק רפאל מולכו, 12/6/4/21.

8 *Archives Israelites*, LXIX Annee, No. 6 (Thursday, 6 February 1908), p. 47

9 *L'Univers Israelite*, 62e Annee, No. 48 (14 Aout 1907), p. 696

בסלוניקי, התקבל הרב בברכה בקרב המשפחות העשירות ועל ידי יהודים שנחשבו אינטלקטואלים. יכולתו לתקשר בשפות צרפתית וספניולית סייעה לו למצוא חן בעיני הקהילה היהודית המקומית, וידיעת התורכית שלו הוכחה כשימושית בפניותיו אל נציגי השלטון העות'מאני. הרב מאיר תמך במהפכת "התורכים הצעירים", אף כי מתוך זהירות, ופעל במתינות להביע את תמיכתו בכתב ובאמצעות הכרזות ציבוריות, וזאת לאחר שנוכח הן בתמיכה שיש בקרב הקהילה היהודית במהפכה הן ביציבות השלטון החדש. בשנת 1908 הקים הרב מאיר בית ספר יהודי חדש בחסות ארגון "עזרה" הברלינאי, אשר שפת הלימוד בו היתה עברית ואשר סימל את הפעילות הציונית בעיר.¹⁰ הרב אף עמל לפתוח גן ילדים ראשון שבו תהא שפת ההוראה עברית, אליו הוזמנו מורים ומורות מא"י.¹¹

בנובמבר 1912, כשנכנס הצבא היווני לעיר סלוניקי וכבשה, נפצעו יהודים רבים, נשים נאנסו, נזק נגרם לבתי כנסת וספרי תורה גולגלו ברחובות בידי חיילים יוונים. הרב מאיר ספג בקורת רבה מאנשי הקהילה היהודית, על שלא התלונן בפני המלך היווני ג'ורג' הראשון, בעת בקורו של זה בסלוניקי, על האלימות שהופנתה כנגד יהודי העיר בעת כניסת הצבא היווני. בקורת נוספת ספג הרב על שבמקום למחות על התנהגות החיילים היוונים, שפח דוקא את העם היווני בהבלטה בעתונות.¹²

משלחת של מנהיגים יהודיים מן האזורים שהיו תחת שלטון יוון משכבר הימים, שנחשבו מושרשים בחברה ובמדינה היוונית, הגיעה לסלוניקי כדי לשכנע את הקהילה היהודית המקומית לקבל עליה את הרבונות

10 יצחק כרם וברכה רבלין, "סלוניקי", פנקס קהילות יוון, יד ושם, ירושלים תשנ"ט, עמ' 217-299 (להלן: כרם ורבלין).

11 משה דוד גאון ומאיר לאניאדו (עורכים), זכרון מאיר: ספר היובל להרה"ג הגאון ראשון לציון ראש הרבנים בארץ-ישראל ונשיא הרבנות הראשית, דפוס עזריאל, ירושלים תרצ"ו, עמ' 15.

12 שם, עמ' 241; "Les evenements d'Orient et les Israelites", *Archives Israelites*, LXXIIIe Annee, No. 52 (Decembre 1912), pp. 411-412; "L'Attitude Des Turcs", *Les Cahiers Sefardis*, 7-9e fascicules (20 Juin 1947), pp. 276-277

היוונית. מגמה אלטרנטיבית לשלטון היווני, היתה תוכנית לבינאום של העיר סלוניקי, שהוצעה על ידי הפעיל הציוני הנלהב דוד פלורנטיין. אולם מאחורי התוכנית לא עמדה תמיכה ציבורית מספקת בקרב יהודי העיר, ואף לא תמיכה בינלאומית בקרב יהדות העולם או בקרב המעצמות ושאר מדינות העולם.

כדי להקל על קליטתם של יהודי סלוניקי במדינה היוונית, הוחלט לדחות את גיוסם לצבא עד שנת 1915. בשנת 1913 נרצח בסלוניקי המלך ג'ורג', וברציחתו הואשם לשווא בחור יהודי. הרב מאיר, שזעם על כך, פנה לארמון המלוכה והביא לכך שחיילי הצבא יוחזרו לבסיסהם, ובכך מנע חקירות נגד יהודים.¹³

בשריפה שארעה בשנת 1917 נשרפה יותר ממחצית העיר. מתוך סך של 72,000 פליטים, 55,000 היו יהודים. 34 מבין 37 ה'קאלים' (=קהלים, בתי כנסת קהילתיים) נשרפו, ו-80 בתי תפילה קטנים.¹⁴ בתי הכנסת שנבנו לאחר מכן, לא יוסדו עוד על בסיס מוצא, כלומר בי"כ של יוצאי חצי האי האיברי או של יוצאי איטליה, אלא על בסיס שכונתי. תמורת בתיהם שנשרפו או בתי העסק שהיו בבעלותם, לא קבלו יהודי העיר כל פיצוי. במקום זאת, העניקה ממשלת יוון זכות ליהודים להשתתף בהגדרת זכויות למגרשים לבנייה עצמית וזכות לקבלת סכום כסף סמלי כהחזר. על אף מחאות מטעם הקהילה היהודית ומשלחת שנשלחה מטעמה לאתונה, שכללה את הרב מאיר, הפקיעה הממשלה את רוב הקרקע שהיתה קודם לכן בידי יהודים.¹⁵

13 ארכיון יד יצחק בן-צבי, 21/4/6/10ב.

14 כרם ורבלין (ראה לעיל הערה 10), עמ' 242-243; נחמה, היסטוריה (ראה לעיל הערה 2), עמ' 801.

15 דוד רקנטי (עורך), זכרון שלוניקי: גדולתה וחורבנה של ירושלים דבלקן, הועד להוצאת ספר קהילת שלוניקי, תל אביב תשל"ב-תשמ"ו, כרך א, עמ' 209 (להלן: רקנטי, זכרון שלוניקי).

על אף מיעוט העזרה מצד השלטונות היווניים, הקימה הקהילה היהודית שכונות חדשות כגון 'קמבל' ו'קאלאמריה', כדי לשכן בהן את חסרי הבית ששהו עד אז באוהלים, וכן הקימה בתי ספר ובתי כנסת זמניים. מן הצבא האיטלקי רכשה הקהילה צריפים הידועים בשם "151" (ע"ש המחנה שבו שמשו קודם לכן), ומן הצבא הצרפתי רכשה צריפים שנודעו בשם "מספר 6".¹⁶ הרב מאיר הקדיש מאמצים רבים לסייע לצרכי הפליטים היהודיים. אפילו בשנת 1918 עוד נותרו אלפי יהודים ששהו עדיין באוהלים והיו חשופים לקשיים ולמחלות.

בשנת 1920 הוכרו על בחירות נפרדות ליהודי סלוניקי ולמוסלמים יושבי תראקיה (= חבל ארץ ביוון). היהודים לא הורשו להצביע בבחירות לראשות הממשלה, אולם נתנה להם הזכות לבחור חמישה נציגים לפרלמנט היווני.¹⁷

מינויו של הרב עזיאל כרב ראשי של סלוניקי ויחסו לקהילה

הודות למעמדו ההלכתי כרב ספרדי חשוב ולאישיותו הבולטת, מונה הרב בן-ציון מאיר חי עזיאל כרב ראשי של קהילת סלוניקי בראשית שנת תרפ"א (סתיו 1920).¹⁸ בכך החליף את הרב יעקב מאיר, ששרת את הקהילה משך יותר מעשור ועזב בשלהי שנת תרע"ט. הרב מאיר סבל בעקבות פטירת שנים מנכדיו, והפץ לשוב לירושלים, שם מונה ב-1920 כרב הראשי הספרדי, "הראשון לציון", של ארץ-ישראל. הרב מאיר הוא ששכנע את הרב עזיאל להחליפו בסלוניקי. הרב עזיאל התלבט באשר לקבלת התפקיד, וזאת בשל העדר רצון לעזוב את הארץ, אך בסופו של דבר קבל על עצמו את האתגר שאותו הגדיר: "לחנך רבבות ספרדים

16 שם, עמ' 208. יש לזכור כי כוחות צרפתיים ואיטלקיים הוצבו בעיר בעת מלחמת העולם הראשונה.

17 George Th. Mavrogordatos, *Stillborn Republic, Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1983, p. 239

18 רקנטי, זכרון שלוניקי (ראה לעיל הערה 15), עמ' 209.

לציונות דתית מגשימה".¹⁹ ועד הקהילה של תל אביב-יפו הסכים לשחרר את הרב עזיאל מתפקידו למטרה זו למשך שלוש שנים. ואכן, הרב עזיאל שרת בסלוניקי תקופה קצרה בלבד, אך הוא הטביע את חותמו על החיים הדתיים בקהילה היהודית של סלוניקי ויצר תמורות רבות בעניני דת.

הרב עזיאל היה אדם בעל יכולת שכנוע, שנהג לעמוד בתוקף על שלו והתנה את חתימתו על כתב המינוי לרבנות ב"רשות גמורה להכניס תיקונים ושיפורים בבתי-הדין; שהחינוך היהודי, כולל שתי הישיבות המקומיות "בית יוסף" ו"אור חיים", ימצא בפיקוחו; שראשי הקהילה יסייעו בידו להשליט מנוחת-שבת מוחלטת בקהילה; שיאפשרו לו להפיץ תורת הציונות הדתית, הלשון העברית, ולהפעיל את הציבור לעליה לארץ-ישראל".²⁰

הרב עזיאל הגיע לעיר כשבאמתחתו הדימוי של סלוניקי כעיר וכנמל ששובתים בשבת, וזאת על פי תיאורים ששמע מיצחק בן צבי, שבא להפרד ממנו ערב נסיעתו. אליז, אשתו של הרב, סיפרה: "כן, זה עשה רושם עצום, מה שסיפר לנו יצחק בן-צבי שהיה בעיר הזו. הוא אמר, ואני זוכרת את דבריו בדיוק: יחד עם הספנים שבים למנוחתם ולבתיהם הדייגים היהודיים, היוצאים כל השבוע לבקש להם ציד ומחיה בים הגדול וחוזרים לבתיהם בשבת. גם הסבלים, פועלי החוף והעגלונים, שרובם, בעצם כמעט כולם, מבני ישראל, ממהרים הביתה, וכל הנמל מתוכנן לקבל את פני השבת. ועכשיו כשאנחנו מתקרבים לאותו נמל מופלא, היום בדיוק ערב שבת, אני מתרגשת".²¹

הרב עזיאל התפעל מיושרם של הפועלים והסוחרים היהודיים בעיר. הוא התגאה בארגון המפואר של הרבנות המקומית, בבתי הדין, בועד הרוחני

19 שבתאי דון יחיה, הרב בן-ציון מאיר חי עזיאל, חייו ומשנתו, המדור הדתי במחלקה לענייני הנוער והחלוץ של ההסתדרות הציונית, ירושלים תשס"ו, עמ' 80 (להלן: דון יחיה, הרב).

20 שם, עמ' 83-84.

21 מאיר עזיאל, הראשון לארץ ציון, סיפורו של הרב עזיאל, יד יצחק בן-צבי והוצאת עם עובד, ירושלים-תל אביב 1999, עמ' 140 (להלן: מאיר עזיאל, הראשון).

שפעל בנוסף למועצת הקהילה, ובוועד הקהילה. הוא התרשם מן המבנה של הקהלים והחברות הדתיות והפילנתרופיות היהודיות הרבות, שבכל אחת מהן נהג סדר, כל חבר הכיר את תפקידו והענינים התנהלו בחברות ובכבוד. בכתביו ציין, שקהילת סלוניקי היא אחת הקהילות היהודיות הראשונות בעולם שהצטרפו לתנועה הציונית, ובגאווה תאר את תרומתה של התנועה הציונית בעיר לעליה ולשאלת ארץ-ישראל.²²

פעילות למען החינוך

הרב עזיאל התרשם מאוד גם מן החינוך היהודי שהופעל בקהילה. הוא העריך את פעילותו של "תלמוד תורה הגדול", וראה בחינוך היהודי המקומי כמשקף ערכים של חיים צנועים ושל חי משפחה יהודיים.²³ קודם לכן, בארץ, נלחם הרב נגד השפעת המסיון ופעל להקמת בתי ספר יהודיים. בסלוניקי, לאחר שביקר בבתי ספר יהודיים, המליץ להרבות בלימוד תורה ולשון עברית. לשם כך, ראה נחיצות בהקמת בתי מדרש למורים ולהורים וישיבות חדשות, בחיזוק הישיבות הישנות המסורתיות, ובמודרניזציה של המוסדות להכשרת רבנים. לצורך זה הקדיש את מלוא מרצו, אך בגלל קוצר כהונתו בעיר, לא היו לכך תוצאות ממשיות.²⁴

פעילות למען חיזוק הדת

לאור השפעת חברת כ"ח ובתי ספר מודרניים אירופיים אחרים, החל משלושת העשורים האחרונים של המאה ה-18 ואילך, עברו בני הקהילה היהודית של סלוניקי תהליכי חילון והתרחקות מן הדת. אידיאלים צרפתיים ומערב-אירופיים החליפו את החיים הדתיים הספרדיים כעקרון עליון, ושמירת המצוות בקרב בני הקהילה הלכה והתרופפה. גם מוסד

Rabi Benzion Meir Hai Uziel, "Salonique – Sividad Madre En Israel", David A. Recanati (ed.), *Zikhron Saloniki, Grandeza I Destruyicion de Yeruchalyim Del Balkan*, Vol. II, El Commitato por la Edition del Livro Sovre La Communita de Salonique, Tel Aviv 5746 – 1986, p. 22

23 רקנטי, וזרון שלוניקי (ראה לעיל הערה 15), כרך ב, עמ' 143.

24 דון יחיה, הרב (ראה לעיל הערה 19), עמ' 87.

הרבנות ומערכת הישיבות נחלשו במידה רבה. החלפת המרות העות'מאנית בשלטון יווני בעל צביון נוצרי לאומי, היתה עוד גורם בניפוץ המסורתיות היהודית. על אף התדרדרות זו, השפיע הרב עזיאל על חיזוק הדתיות היהודית בסלוניקי, אולם כאמור לעיל, שהותו הקצרה יחסית בעיר הגבילה את השפעתו.

עקשנותו של הרב למען שמירת השבת מודגמת בסיפור הבא: הרב שם לב לכך, שכמה מן הבנקאים היהודיים פתחו את סניפי הבנק שלהם בשבת, ולמחרת קבע עמם פגישה כדי לשוחח על כך. הוא ביקש מהם להמשיך לשמור את מסורת השבת המפוארת של סלוניקי, ואף הזכיר להם שנודע לו, כי כבר בשנה שלפני בואו החלו בנקאים יהודיים בעיר לעבוד בסניפיהם בשבת. בתשובה, הסבירו לו הללו שמאז החלת הריבונות היוונית ב-1912, חלה התדרדרות כלכלית בעיר, ולאחר שיהודי העיר אָבְדוּ בשרפה הקטלנית של 1917 את רכושם וממשלת יוון הפקיעה את חלקותיהם, הלך מצבם ונעשה גרוע עוד יותר. בתשובתו אמר הרב, כי מולדת היא דבר חשוב, אך בעתיד תפסיק המולדת היוונית להעניק ליהודיה שלווה ובטחון, חופש ועצמאות, ובניהם של יהודי העיר לא יזכרו עוד את יוון כמולדת. הוא ציטט את חז"ל: "הדר בחוץ לארץ דומה למי שאין לו אלוה", ציין ש"אהבה לארץ ישראל עמוקה מני תהום", ועודד אותם להשתלב בבנין הארץ. הבנקאים, מצדם, הביעו נכונות להגביר את תרומותיהם לקרן היסוד ולקק"ל, אך טענו שעתידם מצוי בסלוניקי, המעוז היהודי הגדול, שהוא מקום יציב, וכי האתגר של התחלת חיים חדשים בארץ ישראל לא נועד עבורם. הרב עזיאל שב אל נושא השבת ואמר לבנקאים: "אתם, מנהלי הבנקים, לא צריכים לחלל שבת. הבנקים בסלוניקי היו סגורים בשבת וישארו סגורים בשבת גם להבא".²⁵ בתשובה, נאמר לו שהם מסכימים לסגור סניפים בשבת, אך חייבים לפתוח את הבנקים על מנת לאפשר למנהלים ולפקידים להשיג ידיעות על תנועות במטבע זר, כדי למנוע הפסדים. הרב התעקש וטען שאפשר לפתוח את הבנקים במוצאי שבת ושניתן להשיג את המידע הנחוץ

דרך המכשיר החדש הקרוי "טלפרינטר". הרב לא ויתר, ולבסוף לחצו הבנקאים את ידו והבטיחו שינעלו את הבנקים בשבת.

מנגד, היו מגזרים באוכלוסיה היהודית, כגון הסוציאליסטים האדוקים, החילונים, שרובם עבדו כפועלי טבק²⁶ ואשר מנו כ-6,000 איש, ויחד עם משפחותיהם היוו כרבע מן הקהילה היהודית. כל אלה לא הושפעו כלל על ידי הרב עזיאל, מפני שלא שמרו שום מסורת יהודית, לא באו במגע עם הרב ועם הרבנות, לא הופיעו לתפילות בבתי הכנסת ולמדו שנים מעטות בלבד בבתי ספר של הקהילה או בבתי ספר אחרים. בטאון התנועה הסוציאליסטית היהודית, שהופיע בשפה הספרדית-יהודית ונקרא "אבאנטי" (Avante), יצא לאור והופץ בשבת.

הרב עזיאל פעל לחיזוק הזהות הדתית והזיקה הציונית הלאומית, במיוחד בקרב הנוער. הוא הצליח לבצע רה-אורגניזציה בבית הדין הרבני,²⁷ התקין תקנות לגבי כתובות, עסק בבעיות שנגעו לבית המדרש לרבנים ולבתי מדרש אחרים ולישיבות, ונטל את הסמכות הבלעדית לשחיטה מידי המשפחות ברכה, מולכו ואיסטרומזה, שהיתה להן חוקה בענין מזה דורות.²⁸ הוא לימד שחיטה לצעירים, כמו הצעיר יצחק עמנואל, שהיה סטודנט לרבנות בישיבת "אור החיים".²⁹ בנוסף למאמציו לשבור את המונופול על השחיטה, הוא אפשר כניסת צעירים ואנשים אחרים לתחום, ולמד אותם הלכות ונהלי שחיטה.

על אף שהותו הקצרה בסלוניקי, היו לרב מספר השגים, שלא הוכרו וטרם נכללו בהיסטוריוגרפיה של יהודי סלוניקי ובתאור הביוגרפי של

George Leon, *The Greek Socialist Movement And The First World War: The Road To Unity*, Eastern European Quarterly and Columbia University Press, New York 1976, pp. 9-17 26

שאלוניקי עיר ואם (ראה לעיל הערה 4), עמ' 274. 27

רקנטי, וזרון שלוניקי (ראה לעיל הערה 15), עמ' 209. 28

שם, עמ' 215. 29

דיוקנו. בשנת 1922 נסע הרב לאתונה, יחד עם נשיא קהילת סלוניקי יעקב קאזיס, והשיג הלוואה מן הממשלה בסך 3,000,000 דרכמות (= המטבע היווני), על מנת לבנות מחדש את בתי הכנסת שנהרסו בשרפה של 1917.³⁰ באותו ביקור בבירה, אף השיג מענק ממשלתי בסך מיליון דרכמות לטובת הרבנות של קהילת סלוניקי והחינוך היהודי לאותה שנה. בשכונה היהודית החדשה שנודעה בשם "151", עמל הרב להקים בית כנסת, אשר עוד הספיק להבנות טרם עזיבתו את העיר. הקרקע שעליה עמד טרם השרפה בית הכנסת "תלמוד תורה הגדול", נמכרה בידי הממשלה לבנק הלאומי באתונה; הרב פעל ביחד עם נשיא הקהילה היהודית של סלוניקי, כדי לשוב ולרכוש קרקע זו ולבנות עליה מחדש את בית הכנסת, שהיה בשעתו בן 400 שנה.

נוסף על כל השגיו האחרים, סייע הרב לחזק ולקדם את הישיבות "אור החיים" ו"בית יוסף" להכשרת רבנים, ולהפכן למוסדות מודרניים. הוא פנה לחברת כ"ח (= כל ישראל חברים) ולבית המדרש לרבנים בפריז, ה-Ecole Rabbinique, על מנת לקבל פרטים על קורסים רבניים מודרניים. אלא שעוד לפני שהספיק להוציא לפועל את הקורסים במתכונתם החדשה, עזב את סלוניקי.³¹

במהלך שהותו בעיר, שרת הרב כנשיא הארגון החדש "אגודת תלמידי חכמים".³² בתפקידו כראש אב בית דין ליתומים ואלמנות, דאג לרווחתם של אלה. בתקופה שבה עמד המטבע היווני, הדרכמה, לרדת בכמחצית מערכו בתוך כמה חודשים, במהלך מלחמת יוון-תורכיה, הגה הרב שיטה פיננסית (אשר פרטיה אינם ידועים), של שמירת כספם של מנהלי בנקים וסוחרים יהודיים לטובת אלמנות, יתומים והקדשים של בתי כנסת. כך

30 הרב בן-ציון מאיר חי עזיאל, "עיר ואם בישראל", רקנטי, זכרון שלוניקי (ראה לעיל הערה 15), כרך ב, עמ' 143-148.

31 דון יחיה, הרב (ראה לעיל הערה 19), עמ' 83.

32 שם, עמ' 148.

נשמר ערך הנכסים של קבוצות אלה, והכספים שולמו והוחזרו לבעליהם לאחר מכן.

לרב עזיאל היתה מודעות גדולה לבעיות עתידיות שעלולות להתעורר בקרב הקהילה, ואף חזון משלו אודות דרכי ההערכות לפתירתן. למשל, הוא חזה שיתעוררו בעיות בשמירת קדושת השבת. לפיכך, כבר ב-י"ט טבת תרפ"ב (1922) הוציא הרב 'קול קורא' בספרדית-יהודית בנושא שמירת השבת בעיר.³³ במקום להוציא כרוז שיבהיר במונחים הלכתיים מה מותר ומה אסור לעשות בשבת, פנה הרב לציבור בסגנון לוגי, פשוט ובהיר, שהיה עשוי, לדעתו, להתקבל על דעת רוב הציבור היהודי. ב'קול הקורא' תאר הרב את השבת כיום של מנוחה, שחרור ושלום, כנחמה על הסבל היהודי וכמקור תקוה לעתיד. לדבריו, בשבת היהודים "חשים וחווים את מתיקות החרות האינדיווידואלית והלאומית". את שמירת השבת תאר כאבן יסוד ביהדות, וגישתו בהצגת הדברים נטתה למושגים אוניברסליים וכלליים, יותר מאשר למושגים הלכתיים. יחד עם זאת העיר, ששמירת השבת בעיר נחלשה בעידן שהחיים חייבו עבודה ללא הפסקה, כאילו בני האדם הם מכונה חסרת רוח חיים או עבדים שלא הכירו מנוחה. תגובתו למחללי השבת היתה, אפוא, לעודדם למנוחה ולהקדשת זמן למשפחה, על מנת שהשבת תהפך אמצעי להערכת קדושת החיים האנושיים ולחיוזק חיי המשפחה. הוא ציין שאבות אבותיהם של בני הקהילה הקדישו את חייהם למען שמירת השבת והדת היהודית בכלל, וכי למרות שהדבר כרוך בהקרבה רבה, יש לעשות הכל על מנת לשמור את השבת במלואה ולהנחיל גישה זו גם לילדים.

הרב עזיאל לא היה רק דמות דתית ורוחנית, אלא גם מורה דרך שהתאים מאוד לזמנו; הוא התעלה הרבה מעל הרבנים המסורתיים שפעלו עד אז

33 איל גראן רבינו בן-ציון עזיאל, "און אפיללו גראן רבינו פור איל שבת, ושמתם את השבת כי קדש היא לכם", ארכיון מרכזי לתולדות העם היהודי, ירושלים, תיק סלונקי מס' 390.

ביוון, אשר תפקידם התמצה בהיותם בעלי תפילה ומנהלים של טקסים דתיים. למעשה, שמש כמנהיג קהילתי במלוא מובן המלה, כפי שכותב הרב מרק אנג'ל: "Rabbi Benzion Uziel provided halakhic insight with" which to deal with modern problems³⁴. לגישתו של הרב, יש מקום לבחון כל סוגיה בצורה מדוקדקת אך באופן שהוא רלוונטי לאותה תקופה. להבדיל מרבים אחרים, הוא לא ראה לנכון לסמוך באופן פורמליסטי על פסיקות של רבנים שנתקבלו דורות רבים קודם לכן, אלא ראה בתפקיד הרב אתגר של סלילת נתיב של צדק, של התיחסות הלכתית ורעיונית לשאלות השעה, ושל סיפוק מנהיגות יצירתית לעם היהודי.³⁵

פעילות למען הציונות והשפה העברית

הרב עזיאל היה מקור השראה לתנועות "הציונים הכלליים" ו"המזרחי".³⁶ באמצעות פניה אל אנשי הקונסוליה האיטלקית בסלוניקי, הוא התערב כדי להשפיע על הממשלה האיטלקית להמליץ לציריה בוועידת המנדטים של חבר הלאומים בז'נבה, לתמוך בהצהרת בלפור. שמו של הרב הוכנס אל ספר הזהב של קק"ל, כאות הוקרה למאמציו ומגעיו עם נציגי הרשויות האיטלקיות.³⁷ הרב שאף לכך שקהילת סלוניקי תתפוס מקום מרכזי בבנין ארץ ישראל:

קהלת ישראל בסלוניקי, שתפסה מקום חשוב ונכבד בתור ארץ ישראל בגלותנו, קרואה היום לתפוס את מקומה זה, בגאולת העם ובנין הארץ, המתרקמת ומתגשמת בישובנו הארץ-ישראלי. ארץ-ישראל, שהיתה משאת הנפש וסמל הזכרון לתקות הגאולה, נעשית כיום עורק החיים של האומה כולה. כל העינים נשואות אליה, וכל הידים מושטות לה לבנותה ולהפריחה, לישיבה

Marc D. Angel, *Voices in Exile, A Study In Sephardic Intellectual History*, Ktav Publishing House with Sephardic House, Hoboken, NJ, New York, 1991, p. 196

35 שם, עמ' 194.

36 רקנטי, זכרון שלוניקי (ראה לעיל הערה 15), כרך ב, עמ' 147.

37 שם, עמ' 148.

באוכלוסי ישראל. ארץ ישראל היא היום, ותוסף להיות למחר הקרוב, כח מושך בחבלי אהבה ללכם ונפשם, כחם ויכלתם של כל פזורי הגולה, והיא כח זורם בשטף רב כבוד ותהלה, אור וחום, תורה ואורה לכל בני ישראל במושבותם.³⁸

הרב התרשם מאוד מרצונה של הקהילה המקומית ללמוד עברית ולהשתמש בשפה - בבתי ספר, בעתונות, בהוצאות ציבוריות, במוסדות חסד ורווחה, במוסדות הציבור של הקהילה ובארגוניה. הוא אף התפאר בעתון לבני נוער בשם "עולמנו", שלפיו "הוא הראשון והיחיד במינו לא רק במקומו אלא בכל קהלות המזרח".³⁹ על פי חזונו, העברית עתידה להיות שפה של לימוד תורני ומדעי. כיהודי ספרדי שגדל בעיר העתיקה של ירושלים והיה בן למשפחה רבנית, הוא האמין בהחיאת השפה העברית ולא ראה בכך כל מניעה מבחינת ההלכה. לתפישתו, השפה העברית תמיד היתה חלק מן הזהות היהודית - תפישה שהשתלבה היטב עם גישת התנועה הציונית הלאומית. קודם שקיבל את מינויו כרבה של יפו ב-1912, בטקס הכתרתו, ציין "שכולם ידברו שפה אחת ... עברית ... זוהי שפה של התורה ואף שפת חזון הנביאים ושפת המשנה. אכן, כולם ידברו שפה זו על בוריה".⁴⁰ בראשית כהונתו בסלוניקי, עשה הרב מאמץ לסייע לבתי הספר של כ"ח לשלב את העברית כשפת הוראה, מתוך כוונה שכאשר תשמש העברית שפה יום-יומית, הדבר יאחד את העם היהודי בכל רחבי תבל.

על פי חזונו, קהילת סלוניקי, על פרנסיה ורבניה הגדולים, ביחד עם הרב הראשי, היא שתפיץ את עולם הרוח היהודי לכל הקהילות היהודיות ברחבי יוון.⁴¹ את פעילות שלושת הארגונים - ההסתדרות הציונית, הסתדרות

38 הרב בן-ציון מאיר חי עזיאל, "לקהלת סאלוניקי", הנ"ל, מכמני עזיאל, חלק א', הוצע להוצאת כתבי מרן, ירושלים תשנ"ה (להלן: מכמני עזיאל), עמ' תקלב.

39 שם, עמ' תקל.

40 Moshe Hellinger, "The Religious-Zionist Thought of Rabbi Amiel and Rabbi Uziel", *Jewish Political Studies Review*, Volume 15, No. 1-2 (Spring 2003), pp. 61-121

41 שלוניקי, עיר ואם (ראה לעיל הערה 4), עמ' 274.

"המזרחי"⁴² וארגון "בני ברית" - ראה כהגשמה של חזון זה. נוסף על הסבסוד שהעניקה ממשלת יוון לחינוך יהודי, באמצעות פתיחת בתי ספר יהודיים ברחבי יוון, ציפה הרב שתנועת "המזרחי" ומוסדותיה יסייעו בשליחת שליחים ומורים ורחניים לרחבי המדינה - דבר שלא נתגשם, לאכזבתו, פרט למקרים בודדים של שליחי "המזרחי" שבאו לסלוניקי מא"י.

טרם צאתו מסלוניקי, קרא הרב לציבור על מנת לעודדו לעלות ארצה. הוא הצליח להרשים את הקהל בהרצאות שנשא בנושא ציון, המשיכה לירושלים ואף הסכנות העתידיות בעיר, אך ליהודי סלוניקי לא קל היה להנתק מעיר אבותיהם ולהתחיל בחיים חדשים בארץ אחרת.⁴³

פעילות למען גמילות חסדים ועזרה ליהודים במצוקה

כאמור לעיל, בעקבות השרפה האדירה שפרצה בעיר בשנת 1917, נותרו יותר מ-55,000 מיהודי סלוניקי, מתוך יותר מ-70,000 יהודים בסה"כ, חסרי קורת גג.⁴⁴ בעית הפליטים היהודיים נמשכה שנים רבות לאחר הארוע, שכן בהעדר סיוע ממשלתי, נאלצה הקהילה היהודית להקים בתים חדשים ושכונות חדשות עבור אותם פליטים.

במהלך כהונתו של הרב עזיאל, נוסדו ארגונים ומוסדות פילנתרופיים חדשים: בשנת תר"פ נוסדה "אוניון מוטואלה" - התאחדות של החברות "נטע נעמן ישן", "דרך אמונה", "מקור חיים" ו"צרור החיים", שנועדה לספק לחבריה שרותי רפואה, תרופות וכד', באמצעות ביטוח הדדי. ההתאחדות הבטיחה מתן שרותים אלו רק לחבר המבוטח ולא לכל בני משפחתו, ובשנת תרפ"ב היו חברים בה 1500 איש. בשנת תרפ"ב נדב חיים פנחס מגרש מרכזי ואף תרם כסף למטרת הקמת מרפאה על שמו. במרפאה זו פעלו חדרי ניתוח, חדרי טיפול במחלות שונות, בית מרקחת משוכלל,

42 רקנטי, זכרון שלוניקי (ראה לעיל הערה 15), כרך ב, עמ' 147.

43 דון יחיה, הרב (ראה לעיל הערה 19), עמ' 93-95.

44 שלוניקי, עיר ואם (ראה לעיל הערה 4), עמ' 226-227.

והכל בניהול אגודת "ביקור חולים".⁴⁵ בהשראת הרב הוקמו, או התאחדו, ארגונים ומוסדות לעזרה הדדית, בתי יתומים, שרותי רפואה ועוד. ריבוי ארגוני פילנתרופיה היה חלק מן המציאות היהודית הסלוניקאית מזה דורי דורות, ומובן שמרביתם לא היו יוזמה בלעדית של הרב. יתר על כן, לא כל המוסדות שהוקמו בקהילה בתקופה הקצרה ששרת בה הרב, זכו לאזכור. ובכל זאת, הרב עזיאל שמש השראה ונתן מעוף להקמת מפעלים רבים, ביניהם רבים שהוא היה שותף לתכנונם אך הוקמו רק לאחר עזיבתו.

פעילות למען יהודים בקהילות מחוץ לסלוניקי

בשנת 1920 סייע הרב עזיאל ליהודי העיר פלוריןה בפניה למשרד הכלכלה היווני הלאומי, על מנת להעביר את יום השוק מיום שבת ליום רביעי. ההחלטה החיובית בענין פורסמה בנובמבר 1920, אולם האוכלוסיה המקומית התעלמה ממנה. בשנים 1921-1922 פרצו ארועים אנטישמיים בעיר זו, כאשר מוסלמים ונוצרים הפגינו נגד החלטת הממשלה. במקרה אחר, התערב הרב בסכסוך ממושך שהתנהל בין הרב מושון פסח לבין מתנגדיו בקהילת העיר וולו, אך ללא הצלחה.⁴⁶

הרב עזיאל טען שאם תמשיך הרבנות לפעול על פי חלוקה לתחומים גאוגרפיים צרים, היא לא תצליח להתמודד עם הבעיות השונות של יהודי המדינה, ולכן סבר כי עליה להרחיב את תחומי השפעתה. הוא שאף לכך שהרבנות הראשית של העיר סלוניקי תעשה לרבנות הראשית עבור כל קהילות יוון, הפזרות ברחבי היבשת ומשתרעות עד לאיים. הוא פעל רבות להתקשרות ולהתחברות עם קהילות שונות ברחבי יוון, מתוך שאיפה להוות להן מקור אור רוחני. הוא ראה צורך בכך שהרבנות תהיה מליצת יושר של הקהילות בפני השלטונות ותדאג למעמדן הלאומי והתרבותי. כמו כן, לדעתו, מוטל על הרבנות לקשור קשר בין הקהילות לבין כל

45 רקנטי, זכרון שלוניקי (ראה לעיל הערה 15), עמ' 209-210.

46 ברכה רבלין, "וולו", פנקס קהילות יוון, יד ושם, ירושלים תשנ"ט, עמ' 101-110.

פזורות הגולה, ולסייע בבנין ארץ ישראל וישובה.⁴⁷

היחסים של הרב עם השלטונות

הרב עזיאל נערץ לא רק על ידי חברי הקהילה היהודית, שהיוו באותה תקופה רוב בקרב אוכלוסית העיר, אלא גם על ידי מנהיגי המדינה היוונית, בזכות יציגו את הקהילה באופן מכובד, ידידותי ומעורר הערכה בפני השלטונות המקומיים והלאומיים. לא היה זה דבר של מה בכך, לאור המתחים הרבים שניכרו בין יהודי העיר לבין השלטונות היווניים ואורחי העיר הלא-יהודים, בעקבות ארועים אנטישמיים שארעו מאז העברת העיר לרבונו יונית בשלהי שנת 1912. חשיבות יחסיו הטובים עם השלטונות התגלתה בעקבות הכרזת השלטונות על בחירות נפרדות ליהודים בבחירות הארציות, תוך מתן אפשרות לבחירתם של חמישה יהודים לפרלמנט כנציגי הקהילה, ובעקבות בואם של 100,000 מהגרים יוונים-אורתודוקסיים מאסיה הקטנה לעיר, שהביאו עמם טינה עזה כנגד היהודים ושאפו לדחוק את רגליהם כבעלי השליטה הכלכלית בעיר.

בערב יום הכיפורים שנת תרפ"א, פנה מושל העיר לרב והודיעו שפליטים יוונים-אורתודוקסיים רבים יגיעו למחרת לעיר מאנטליה שבתורכיה, וכי יש לפנות את כל בתי הכנסת לשם אכסונם של הפליטים. הרב הסביר למושל שדוקא ביום זה, יום הכיפורים, לא ניתן למנוע מרבבות מתפללים את הזכות להתפלל, בהיותו היום הקדוש ביותר ליהודים. בתגובה, התרגז המושל וציין שהימים הם ימי מלחמה, הפליטים מגיעים מאזור קרבות ואכסונם קודם לצרכי תפילה, ואף ביקש שהיהודים יתפללו בבתיהם. בתשובה אמר הרב:

לטובתכם אני מבקש לבטל את פקודתך. אני מכיר יפה את היהודים שלי, ויודע שביום-הכיפורים לא יעזבו ברצון את בתי-הכנסת. תצטרכו להוציאם בכוח. בקתות של רובים. פעולה

47 מכמני עזיאל (ראה לעיל הערה 38), עמ' תקלא.

תקיפה זו תעורר הדים קשים בחוץ-לארץ ותגרום נזק לשמה הטוב של ממשלת יוון, מוטב לכם, איפוא, להימנע מהתנגשות עם היהודים.⁴⁸

כוח השכנוע של הרב עשה את שלו, והמושל ספק כוחות מזוינים לשמירה על בתי הכנסת ולא הרשה לפליטים להכנס.

בתוקף תפקידו, היה על הרב לטפל גם בענינים של חיים ומוות: המפקד הצבאי של העיר פאנגאלוס עושה בעיר כבתוך שלו ומושל בעריצות ובלי משפט, לפי חוקי חירום מיוחדים. שני היהודים, יעקב טיאנו והבחור יעקב אהרון עמיר (בן י"ח שנה), שהיו סוחרי גרוטאות ברזל, הואשמו באשמת שווא שכאילו ניתקו כבלי טלפון, ונידונו למוות. כל המאמצים וההשתדלויות שננקטו ע"י הרב הראשי ר' בן ציון עזיאל וועד הקהילה, לא הועילו, והם הוצאו להורג ע"י השלטון היווני בא' בניסן תרב"ג (1923).⁴⁹

שני היהודים שבהם מדובר, יחד עם 17 יוונים נוצריים, הואשמו בריגול, מפני שקנו חוטי טלגרף ממוסלמי ונמצאו לבושים בבגדים משומשים כשבידם החוטים. כאמור, הם נדונו לתליה. באותה שבת שבה ארע הדבר, שהה הרב באתונה. מששמע על כך, היה הרב משוכנע בצדקתם של שני היהודים, וכיון שפיקוח נפש דוחה שבת, פנה לשר המלחמה, למפקד הצבא, ולבוסף צלצל לראש הממשלה ושוחח עמו. המשך הסיפור הטרגי היה כזה:

ראש הממשלה הבטיח להרב לדחות את תלייתם עד אחרי חקירה נוספת. הוא יטלפן לסאלוניקי ויצווה לעכב לעת עתה את ביצוע פסק הדין. אך לפנות ערב הוא הודיע לו, לצערו, כי ניתלו שני

48 דון יחיה, הרב (ראה לעיל הערה 19), עמ' 89.
49 רקנטי, זכרון שלוניקי (ראה לעיל הערה 15), עמ' 212.

היהודים חמש דקות לפני שיחתו הטלפונית. הרב נודעו. אף על פי שהטיל ספק בכנות ההבטחה של ראש הממשלה, הרי הרבה שנים היה מביע חששו שמא איחר חמש דקות את ביקורו אצל השר. למחרת פנה אל שר הפנים וקיבל ממנו הודעה גלויה, שהציבור היהודי בכללו שומר אמונים ליוון ולממשלתה.⁵⁰

כאמור, למרות מאמצים גדולים שעשה הרב לבטל את גזר דין המוות, הוא לא הצליח למנעו, ועל כך חש צער עמוק. הוא אף חשש שתלית שני היהודים החפים מפשע תגרום סכנה לכלל האוכלוסיה היהודית ביוון. נזכיר, כי כעשור שנים לאחר שעזב את העיר, הואשמו צעירים יהודים מתנועת "מכבי" בבגידה בלאום היווני, וכתוצאה מכך פרצו מאורעות נגד היהודים, הידועים בשם "מאורעות קמפבל".⁵¹

כפי שהודגם לעיל, היחסים הטובים בין הרב עזיאל לבין השלטונות היווניים הביאו תועלת רבה לקהילה. נוסף על השגת כספים מממשלת יוון עבור מוסדות הקהילה, נתבקש הרב מספר פעמים על ידי שר הפנים היווני להיות בורר בסכסוכים ולפסוק בדין על פי הבנתו.⁵² הוא נפגש מספר פעמים עם מלך יוון, קונסטאנטין, ובזכות פעילותו הרוחנית דתית הוענק לו על ידי המלך אות כבוד.⁵³

על אף הצלחתו המרובה בתפקידו כרב הראשי לקהילת סלוניקי, נענה הרב לקריאה שהופנתה אליו מא"י, לחזור ולכהן שוב כרב הראשי הספרדי של תל אביב-יפו, ולפיכך סיים את תפקידו ביוון לאחר שנתיים.

50 דון יחיה(ראה לעיל הערה 22), עמ' 89-90.

51 התפרעויות של גורמים לאומניים יווניים בשכונת קמפבל [Campbell] היהודית, בתאריך 29 ביוני 1931. ראו: Mark Mazower, *Salonica, City of Ghosts*, Vintage, New York, 2006 p. 382-388.

52 שם, עמ' 88.

53 רקנטי, זכרון שלוניקי (ראה לעיל הערה 15), כרך א, עמ' 213.

לאחר עזיבת הרב: יהודי סאלוניקי בשנות ה-20 וה-30

בקרב חלק מיהודי יוון התעוררה התלהבות רבה כלפי התנועה הציונית, וכמעט בכל קהילה פעל גרעין של התנועה. יחד עם זאת, קשה לומר ש'האור הציוני הגדול', היינו ההתלהבות הדתית והרוחנית ביחס לעליה לא"י וישובה, התפשט מסלוניקי לקהילות הפריפריה. קהילה זו היתה, מטבע הדברים, המרכז לפעילות הציונית, אולם גם בה התקבלו רק מעט 'סרטיפיקטים', כלומר רשיונות עליה לא"י, משך שנות השלושים. לאחר 'מאורעות קמפבל' שנזכרו לעיל, שבהם ארעו פוגרמים ונשרפה שכונה יהודית של דייגים ופועלי נמל, פליטי השריפה הגדולה של 1917,⁵⁴ התעוררה עליה גדולה של יהודים סלוניקאים, ואלה התישבו בעיקר בת"א - בשכונות 'פלורנטיין' ו'שפירא'.⁵⁵ בסה"כ השתקעו בארץ כ-15,000-18,000 סלוניקאים, שרובם הגיעו כתיירים אך נשארו בארץ.⁵⁶ זרם אחר, של תלמידי בתי הספר של כ"ח, שהעריצו את תרבות צרפת ולא היו ציונים כלל, החל להגר לצרפת בשנות ה-20 וה-30 במספרים גדולים. למעשה, בשנות ה-30 הספיקו להתרכז בפרזי כ-15,000 יהודים סלוניקאים כתושבי קבע. למרבה הצער, במהלך השואה נשלחו אלפים מהם למחנות המוות באירופה.

חלק שלישי מבני הקהילה, שמנה כ-6,000 איש והיווה כרבע מהקהילה, הורכב מפועלים סוציאליסטיים חילוניים שהתנגדו לציונות ותמכו באינטרנציונליזם הסוציאליסטי; החלק הרביעי של יהודי סאלוניקי הורכב ברובו מיהודים עניים, שניסו להתמודד עם החיים תחת משטר יווני ולמצוא את עתידם. מיעוטו של חלק זה היו יהודים בני מעמד הביניים או למעלה מזה, שרובם שמרו אמנם על 'רוח השבת' בעיר, שכאמור הנמל בה היה

54 דון יחיה, הרב (ראה לעיל הערה 19), עמ' 95.

55 שכונת פלורנטיין נוסדה על ידי משפחת פלורנטיין האמידה מסלוניקי בשנת 1927. שכונת שפירא נקראה על שם נדבן יהודי מדטרויט שהקים אותה בשנת 1924.

56 יצחק כרם, "העלייה השאלוניקאית לארץ-ישראל בשנות השלושים", שורשים במזרח, קבצים לחקר התנועה הציונית והחלוצית בקהילות ספרד והאסלאם, כרך ה, יד טבנקין, רמת אפעל 2002, עמ' 181-191.

סגור בשבת, אך לא היו שומרי שבת ממש.

בסה"כ ניתן לקבוע כי בשנות ה-20 וה-30 של המאה העשרים נמצאה קהילת סלוניקי במצב של דעיכה רוחנית; לאחר עזיבתו של הרב עזיאל, לא נמצא לו מחליף שיתפקד באורח דינמי ובעל השפעה כמותו. כרב ראשי זמני מונה הרב עמנואל ברודו, רב ספרדי מבוגר ומסורתי, ולאחריו הרב חיים חביב מהקהילה הספרדית המסורתית, ששמש ממלא מקום לרב הראשי, אך שני אלה לא היו רבנים מודרניים ולא קדמו את הקהילה. ב-1933 הגיע מוינה הרב קורץ, צעיר אינטלקטואל ורפורמיסט, אולם הוא לא הצליח להתקבל על מרבית חברי הקהילה היהודית.

גורל קהילת סלוניקי וקהילת יוון בכלל היה רחוק מן הציפיות הרוחניות והציוניות של הרב עזיאל; במלחמת העולם השנייה נכבשה יוון על ידי הגרמנים, ולמרבית הצער, 98% מן הקהילה היהודית שנתרה בסלוניקי נספו בשואה: 56,000 יהודים נשלחו לאושוויץ-בירקנאו באביב 1943, וכמעט איש מהם לא שרד. אף רוב יהודי הפריפריה ביוון נספו בשואה בידי הגרמנים. בארץ, רוב רובם של עולי יוון שהגיעו לפני השואה או לאחריה, אמנם לא היו דתיים כפי שקיווה הרב עזיאל, אך הם תרמו את תרומתם להתישבות בארץ ולהקמת המדינה.

קשריו של הרב עם קהילות סלוניקי ויוון לאחר עזיבתו

בשנים 1923-1925, לאחר עזיבתו של הרב את העיר, נוהל מאבק נגד יהודי סלוניקי מטעם המהגרים מאסיה קטנה, בסיוע הממשלה היוונית, במטרה לפגוע במעמדם הכלכלי. כחלק ממאבק זה, נתקבלה החלטה לפיה נאסרה העבודה בימי ראשון, תחילה בסלוניקי ולאחר מכן ברחבי יוון, וכתוצאה מכך נפגעה האפשרות לשמירת שבת. על יהודי יוון נגזר להכריע אם לאבד יום עבודה בשבוע או לחלל שבת, כדי לקיים שבוע עבודה בן ששה ימים, שיאפשר להם להתפרנס. בשעה שנסו יהודי הקהילות

להלחם בחקיקה החדשה, פרסם הרב עזיאל מאמרים בעתונות המקומית של סלוניקי, על אודות חשיבות שמירת השבת ומהותה.⁵⁷ אולם המאבק היהודי נכשל, וכתוצאה מכך התרחשה הגירה יהודית מיוון וירידה בעוצמה הרוחנית של הקהילה.

בשנת 1931, בעקבות מאורעות 'קמבל', פנה הרב עזיאל באופן אישי למושל סלוניקי על מנת להביע זעזוע וצער. הרב הזכיר למושל את מערכת היחסים הטובה שהתקיימה בין תושבי העיר במהלך שהותו בה כרב ראשי. בשנת 1936 כתב הרב מבוא לספר שהופיע בצרפתית, "Histoire des Israelites de Salonique", מאת יצחק עמנואל.⁵⁸ בחיבורו זה הביע התפעלות מן השילוב של תורה ומדע שהתקיים בקהילה לאחר גרוש ספרד. הוא ציין את הצורה שבה הגנו יהודי סלוניקי על היהדות, מתוך הקרבה ואהבה, ואת האמונה המתמשכת גם בתקופת הדעיכה שבאה לאחר תקופת הפאר. הוא הוסיף מסר אישי למחבר הספר, וכתב כי בתקופה שהיה עמנואל תלמידו בבית המדרש לרבנים "אור החיים", העריך הרב את איכויותיו וכשרונותיו. הוא ציין את תרומתו-שלו להתפתחות הצעיר, ושבח את יכולתו כהיסטוריון. דברים אלה מוכיחים את תכונותיו המבורכות של הרב - כיבוד הזולת, יכולת הערכה קולעת והפצת אהבה, ואת אהבתו לקהילה היהודית הסלוניקאית ללא עוררין.

במהלך ימי השואה היה הרב מודאג מגורלם של יהודי העיר, יהודי ספרד באזורי הכיבוש הגרמני ויהדות אירופה בכלל. בשלהי שנת 1938 מחה על כוונת השלטונות האיטלקיים לגרש מן האי רודוס את היהודים, וזאת בהתאם להסכמי לוזאן, לפיהם יהודים שהיגרו לאי לאחר 1919 יאבדו את אזרחותם האיטלקית ויקבלו צו גרוש. בתגובה, פעל הרב להשיג עבור

57 כרם ורבלין (ראה לעיל הערה 10), עמ' 217-299.

58 Isaac Samuel Emmanuel, *Histoire des Israelites de Salonique, T.1. (140 av. J.-C. a 1640): Histoire Sociale, Economique et Litteraire de la Ville Mere en Israel*, Thonon, Paris 1936, pp. 7-8

יהודים אלה, שמנו מאות רבות, סרטיפיקטים לעליה לא"י, אולם הצליח לקבל 3 אשרות בלבד. בסופו של דבר, מצאו רוב היהודים המגורשים הללו מקלט בטנג'יר שבמרוקו וחייהם ניצלו. לעומתם, היהודים שנותרו ברודוס נשלחו באוניה לפיראוס ולאחר מכן לאושוויץ-בירקנאו והומתו בתאי הגזים. קבוצה של כ-50 יהודים מהאיים רודוס וקוס, ברי מזל בהיותם נתינים תורכיים או בני משפחה של נתינים תורכיים, נצלו מגרוש ומשלוח למחנות ההשמדה בפולין ונותרו באי, הגם שבתנאים ירודים. גם במקרה זה לא הצליח הרב עזיאל במשימת ההצלה באמצעות קבלת אשרות כניסה לא"י עבורם. באוקטובר 1945 פנה לסוכנות היהודית ובקש סרטיפיקטים עבור 35 יהודים מקרב שארית הפליטה ברודוס, שחיו בתנאים קשים, אולם מחלקת העליה של הסוכנות הודיעה כי אינה יכולה לספק את הרשימות הדרושים.⁵⁹ כך שעל אף כישוריו הארגוניים והביצועיים של הרב עזיאל, כמו גם שיקול דעתו הנבון וחריצותו, היה גבול ליכולתו מול השלטון המנדטורי האנגלי, שניסה לבלום את בואם של עולים נוספים לא"י, לרבות ניצולי השואה ופליטי הכיבוש הגרמני האכזר.

סיכום

במאה ה-16 חל 'תור הזהב' של קהילת סלוניקי היהודית-ספרדית, וגם במאות השנים שלאחר מכן היתה עיר זו מגדלור למורשת התרבות הספרדית-היהודית עבור הפזורה הספרדית באגן המזרחי של הים התיכון ובבלקאן. אולם עידן זה של פריחה לא שב לפקוד את העיר בעת המודרנית. על אף שאיפתו של הרב עזיאל להביא תחיה דתית ורוחנית לעיר, אבד עליה הכלח כמרכז רוחני יהודי.

הרב פעל לשם תיקון החיים הדתיים והקהילתיים בסלוניקי וביוון בכלל, אולם הוא שרת בקהילה תקופה קצרה בלבד. אף על פי כן, השיג הרב השגים רבים; כאדם בעל מעוף, העניק השראה לאנשי הקהילה היהודית

59 ברכה רבלין, "רודוס", פנקס קהילות יוון, יד ושם, ירושלים תשנ"ט, עמ' 392-407.

בעיר ולנוער היהודי. הוא עסק בארגון מחדש של מוסדות הדת בעיר, בהקמת מוסדות פילנתרופיה ובהענקת עזרה לפליטי השרפה ב-1917, ועורר רגשות ציוניים לאומיים. במישור הציוני והלאומי, נראה היה שרוחו של הרב ומסריו מתאימים לקהילה ומהווים שופר לחיזוק המפעל הציוני, אולם בפועל לא הצליח במהלך כהונתו לקדם עליה לא"י, מעבר למה שהצליחו הפעילים והמוסדות הציוניים בעיר. כמנהיגים ציוניים אחרים, לא היה ביכולתו להשפיע על הבריטים להגמיש את מכסות העליה לא"י.

בתולדות הקהילה, יזכר הרב כמי שעבד בהרמוניה וביעילות עם חבריה ותרם תרומה פעילה לחיים היהודיים בעיר. אולם לפעילותו כרב לא היה ממשך ראוי, כך שעיקר גדולתו ההיסטורית בא לידי ביטוי בא"י ולא בגולה. בספר "שלוניקי עיר ואם בישראל" תוארה שהותו בעיר כך:

הרב ... כיהן פאר בשאלוניקי כרב ראשי שנתיים ... במשך הזמן הקצר הזה, הוא פעל רבות להגברת השפעת הדת והרגש הלאומי והציוני, ביחוד בקרב הנוער ... יצג בזקיפות קומה את הקהילה בפני השלטונות וזכה לכבוד ולידידות של מושלי העיר והממשלה היוונית בכלל. הוא עזב את משרתו הרמה בשאלוניקי ... לצערם של יהודי שאלוניקי ששמרו לו אהבה רבה.⁶⁰